

Яворська Вікторія Григорівна,

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права Львівського інституту ПрАТ «ВНЗ Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Львів, 79000; v0673952677@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2225-6747>

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕНОЦИДУ В МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ТА КРИМІНАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ

Анотація. Злочин геноциду посягає на основну цінність держави – людину, зокрема її життя, здоров'я, дітонародження, передачу дітей в іншу групу з метою знищити, цілком чи частково певну національну, етнічну, расову чи релігійну групу.

В міжнародних документах надається визначення злочину та перелік дій, які відносять до злочину геноциду, проте виникає питання ефективності Конвенції на практиці, а саме притягнення до відповідальності винних у вчиненні геноциду, правового регулювання геноциду з метою збільшення ефективності притягнення до кримінальної відповідальності за вказаний злочин.

Мета статті – проаналізувати визначення та правове регулювання злочину геноцид в міжнародному кримінальному праві та Кримінальному кодексі України.

Збільшити ефективність міжнародних норм про кримінальну відповідальність за геноцид можна за умов впливу на правозастосування норм права про геноцид, вдосконалення міжнародного механізму притягнення до кримінальної відповідальності та кримінального законодавства з метою уникнення недоліків у кваліфікації геноциду.

Проявляється геноцид у діяннях: позбавлення життя членів будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи, заподіяння тілесних ушкоджень чи психічного розладу, навмисне створення для групи таких умов життя, які націлені на повне чи часткове фізичне її знищення, запобігання дітонародіння в середовищі такої групи, насильницька передача дітей із однієї групи в іншу.

При порівнянні міжнародного права та Кримінального кодексу України можна дійти висновку про однакове розуміння змісту цього злочину. Виникає запитання відносно перспектив правового регулювання кримінальної відповідальності за вчинення геноциду, вдосконалення правового регулювання геноциду для ефективності застосування норм права на практиці, визначення механізму притягнення винних у вчиненні геноциду до кримінальної відповідальності.

Ключові слова: геноцид, Конвенція, міжнародне право, Кримінальний кодекс України, фізичне знищення, насильницька передача дітей, загроза.

Yavorska Victoriia Hryhorivna,

PhD in Law, Associate Professor, Head of the Law Department Lviv Institute of the Interregional Academy of Personnel Management, Lviv, 79000; v0673952677@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-2225-6747>

DEFINITION OF GENOCIDE IN INTERNATIONAL CRIMINAL LAW AND CRIMINAL CODES OF UKRAINE

Abstract. The crime of genocide encroaches on the basic value of the state – a person, in particular his life, health, childbirth, transfer of children to another group with the aim of destroying, in whole or in part, a certain national, ethnic, racial or religious group.

International documents provide a definition of the crime and a list of actions that are considered a crime of genocide, but there is a question of the effectiveness of the Convention in practice, namely the prosecution of perpetrators of genocide, the legal regulation of genocide in order to increase the effectiveness of prosecution for the specified crime.

The purpose of the article is to analyze the definition and legal regulation of the crime of genocide in international criminal law and the Criminal Code of Ukraine.

It is possible to increase the effectiveness of international norms on criminal responsibility for genocide under the conditions of influence on the enforcement of the norms of the law on genocide, improvement

of the international mechanism of bringing to criminal responsibility and criminal legislation in order to avoid shortcomings in the qualification of genocide.

Genocide manifests itself in actions: taking the life of members of any national, ethnic, racial or religious group, causing bodily harm or mental disorder, deliberately creating such living conditions for a group that are aimed at its complete or partial physical destruction, preventing childbearing in an environment of such groups, forcible transfer of children from one group to another.

When comparing international law and the Criminal Code of Ukraine, one can come to the conclusion that the content of this crime is the same. A question arises regarding the prospects of legal regulation of criminal responsibility for the commission of genocide, improvement of legal regulation of genocide for the effectiveness of the application of legal norms in practice, determination of the mechanism of bringing perpetrators of genocide to criminal responsibility.

Key words: *genocide, Convention, international law, Criminal Code of Ukraine, physical destruction, forced transfer of children, threat.*

Постановка проблеми. В Конституції України визначено основною соціальною цінністю держави людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку [1]. Злочин геноцид посягає на основну цінність держави – людину, зокрема її життя, здоров'я, створення умов для знищення, дітородження, передачі дітей в іншу групу. Причому всі названі посягання об'єднує загальна мета – знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу. Від загрози життю однієї людини геноцид призводить до знищення певної групи.

В міжнародних документах надається визначення злочину та перелік дій, які відносять до злочину геноциду. Зокрема, в Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р. (далі – Конвенція) вказано, що: «Геноцид – це дії, вчинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку, зокрема:

- убивство членів такої групи;
- заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її;
- міри, розраховані на запобігання дітородіння в середовищі такої групи;
- насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу» [2].

Злочин геноцид вчинявся задовго до прийняття Конвенції, проте прийняття цього міжнародного документу надало поштовх до судових процесів та переслідування винних у вчиненні злочинів. Закріплення поняття геноциду було критично необхідним для запобігання систематичним масовим вбивствам із знищенням окремих груп і покаранню тих, хто уникав юридичних санкцій навіть після вчинення таких масових вбивств [3, с. 62].

Виникає питання ефективності Конвенції на практиці, а саме для притягнення до відповідальності винних у вчиненні геноциду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Злочин геноцид в міжнародному кримінальному праві та Кримінальному кодексі України досліджували Антонович М.М., Пивовар М., Лебідь К., Жук І.В., Клімічева Н., Лапкін А.В., Ребриш Р.І., Герасименко М.М., Хаустова М.Г., Федоровська М.А., Сотула О., Федулова С.О., Максименко Н.В., Балацька В. С., Басиста І.В., Симоненко О. та інші вчені. Проте, залишаються невирішені питання відносно правового регулювання геноциду з метою збільшення ефективності притягнення до кримінальної відповідальності за вказаний злочин.

Мета статті – проаналізувати визначення та правове регулювання злочину геноцид в міжнародному кримінальному праві та Кримінальному кодексі України.

Виклад основного матеріалу. Злочин геноцид визначений у міжнародних документах та Кримінальному кодексі України.

М. М. Антонович досліджуючи питання злочину геноциду в міжнародному праві відмічає, що періодично піднімається питання про неефективність Конвенції. Навіть після повторення тексту цього документу в статутах Міжнародних трибуналів, випадки геноциду повторювалися. Запобігання геноциду потребує великих зусиль держави. Можна погодитися з М. М. Антонович в позиції, що Конвенція передбачає обов'язок держав попередити або покарати за геноцид. Причому наявність міжнародної норми не потребує визначення або уточнення злочину в національному законодавстві, в цьому випадку достатньо імплементувати Конвенцію [4, с. 12].

Відповідно, у такому значенні Конвенція виступає загальним документом, який повинен направити національні правові системи на запобігання геноциду.

Але, проблема полягає в тому, що побудова механізму притягнення до кримінальної відповідальності за геноцид відбувається дуже повільно [4, с. 17]. Визначальне завдання при наявності

проблем в міжнародному та національному правовому регулюванні геноциду полягає у притягненні до відповідальності винних за геноцид та запобігання вчинення цього злочину.

Збільшити ефективність міжнародних норм про кримінальну відповідальність за геноцид можна за умов:

- вплив на практику застосування норм права про геноцид в судах нашої держави;
- запровадження надійного міжнародного механізму покарання за вчинення геноциду [4, с. 17];
- вдосконалення національного кримінального законодавства з метою уникнення недоліків у кваліфікації геноциду.

В Україні визнається Конвенція та передбачена кримінальна відповідальність за вчинення геноциду в Кримінальному кодексі України, проте зіткнувшись з численними проявами геноциду з початком збройного конфлікту виявилась необхідність вдосконалення кваліфікації геноциду в кримінальному праві та вирішення процесуальних питань притягнення винних до відповідальності. Відповідно, необхідне вдосконалення законодавства з метою збільшення ефективності притягнення до відповідальності за вчинений геноцид.

Російська Федерація здійснює геноцид проти Українського народу [5, с. 92], відбувається вчинення масових вбивств цивільного населення, серед яких жінки і діти [6, с. 289].

Виникає питання наскільки геноцид впливає на діяльність, визначення і вдосконалення, фізичне існування народу. Наявні позиції, що геноцид направлений на системне та послідовне знищення українського народу [7].

Найбільшим питанням кваліфікації геноциду визнають факт вчинення російськими військами не просто злочину агресії, а геноциду з системним та послідовним знищенням народу [8]. Відмічають масові вбивства цивільних на тимчасово окупованих територіях, знущання над мирним населенням російськими військовими, вчинення геноциду населення з особливою жорстокістю [9, с. 78].

Вбивства українців у різних областях та населених пунктах з початку повномасштабної війни мають всі ознаки геноциду в розумінні норм міжнародного права, проте для офіційного покарання за вчинення цього злочину потрібно детально зібрати докази вчинених злочинів.

М. М. Антонович відмічає проблемні питання у міжнародному визначенні поняття геноцид, зокрема визначення вини, чотирьох груп, проти яких вчинено геноцид, ідентифікація дій, що становлять геноцид [10, с. 62].

14 квітня Верховною Радою України прийнята Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» (далі – Заява) [11], яка підтверджує вчинення геноциду в нашій державі російськими військами [7]. Постанова прийнята з метою донесення інформації про збройну агресію Російської Федерації проти нашої держави до міжнародної спільноти [12].

В Заяві Верховна Рада України вказує, що дії вчинені Збройними силами Російської Федерації та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії Російської Федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, визнаються геноцидом Українського народу [11].

В Заяві визначені прояви злочину геноциду:

- масові звірства (вбивства, викрадення, позбавлення волі, катування, згвалтування, глумління над тілами вбитих);
- систематичні вбивства та створення таких умов життя, що направлені на фізичне знищення українського населення (блокада населених пунктів, перешкоджання евакуації, знищення інфраструктури, яка необхідна для життя);
- прояви фізичного та психічного насильства відносно населення України, органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій, активістів, журналістів, священників;
- перевезення дітей на територію Російської Федерації (з метою знищення самоідентифікації українців);
- посягання на нормальне життя громадян за допомогою знищення економіки [11].

В Пояснювальній записці до заяви вказано, що дії окупантів направлені на цивільне населення та об'єкти, зокрема об'єкти, в яких перебувають громадяни, що потребують захисту (лікарні, дитячі садки, школи). Відбувається знищення цілих міст (Волноваха, Ізюм, Маріуполь, Охтирка, Чернігів, Щастя). Всі названі факти в сукупності дають підстави вважати, що дії Російської Федерації під час збройної агресії є геноцидом [13]. З метою знищення українського народу проводиться політика геноциду та етноциду для знищення українців як етносу [14, с. 79].

В Заяві також викладене звернення до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, урядів та парламентів іноземних держав щодо визнання вчинення Російською Федерацією геноциду Українського народу, а також злочинів проти людяності та воєнних злочинів на території України [11].

Держава звернулася до Міжнародного Суду ООН з приводу порушення Росією Конвенції про запобігання злочину геноциду та відповідальності за нього [15, с. 27].

Держави світу з початком повномасштабної війни заявили про вчинення в Україні геноциду, зокрема 21 квітня 2022 р. геноцид українського народу визнав парламент Естонії; 21 квітня 2022 р. парламент Латвії; 28 квітня 2022 р. – Канади; 10 травня – Литви [16, с. 231]. Вказані держави визнали спланований геноцид українського народу [17, с. 306]. З політичної позиції парламентами окремих держав злочини російських військових в Україні також були визнані геноцидом, з юридичної позиції необхідно кваліфікувати злочин [8].

В Кримінальному кодексі України стаття 442 визначає кримінальну відповідальність за вчинення геноциду. Визначення злочину загалом повторює міжнародні документи: «геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу» [18]. Визначаються найбільш поширені прояви геноциду, звертається увага на умисний характер злочину та наявність загальної мети злочину.

Кваліфікованим видом злочину виступають публічні заклики до геноциду, виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів [18]. Покарання за вчинення злочину, передбаченого частиною другою статті 442 Кримінального кодексу України визначене відповідно до змін від 23.08.2023 р.

Об'єктом геноциду визначають фізичне і соціальне існування певної групи, а також гідність її членів. Суб'єктивна сторона передбачає умисний характер злочину, передбачається спеціальний умисел знищити повністю або частково національну, етнічну, расову або релігійну групу. Суб'єктом злочину може визнаватися держава, її інституції, політичні, громадські об'єднання, неорганізовані групи людей, окремі люди. Діяння вчинені при геноциді можуть входити до воєнних злочинів або злочинів проти людяності. В такому випадку геноцид направлений на знищення певної групи. Злочини проти людяності передбачають масштабний і систе-

матичний напад на цивільне населення. Воєнні злочини мають зв'язок з воєнним конфліктом [19, с. 159].

З позиції суб'єкта злочину важливим можна відмітити залучення всього державного механізму до вчинення геноциду, зокрема виконавчої, судової та законодавчої влади [20, с. 127]. Питання суб'єкта злочину доволі складне, адже для вчинення геноциду потрібно залучити різні види співучасників (організатори, виконавці, пособники), які мають визначені функції при здійсненні об'єктивної сторони злочину.

Погоджуємося з Р. І. Ребриш відносно здійснення політики держави, направленої на вчинення геноциду центральними та місцевими органами публічної влади, закріплення на законодавчому рівні, забезпечення правоохоронними органами та силовими структурами, підтримання населенням держави, адже населення вибирає владу, яка згодом проводить злочинну політику [20, с. 127].

У випадку концепції відповідальності народу держави, вказана відповідальність пояснюється можливістю впливу народу на обрання влади, яка вчиняє геноцид, але варто звернути увагу, що народ не відповідає у випадках, коли влада тоталітарна або застосовує насильство проти власного народу [20, с. 128]. В такому випадку народ не може впливати на вчинення злочину, а часто навіть потерпає від правлячого режиму.

Герасименко М. М. наводить позицію залучення до вчинення геноциду державного механізму [21, с. 132]. З цього зрозуміло, що до вчинення злочину причетні органи державної влади та місцевого самоврядування, а також народ, без якого неможливо привести до влади осіб, які вчиняють геноцид. Вказана позиція достатньо узагальнена і за тоталітарного режиму, нажалі вказаний народ часто залишається без права вибору чи вибирає з примусом, проте залучення до вчинення геноциду великої кількості людей все таки відмічається в багатьох випадках вчинення геноциду в історії.

Потрібно детальніше проаналізувати прояви геноциду, які визначені в міжнародних документах та Кримінальному кодексі України, тобто діяння, умисно вчиненого з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

Позбавлення життя членів будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи.

Визнається геноцид при доведенні наміру на знищення (повністю або частково) нації, етносу. Умисел на знищення направлений проти цілої спільноти з використанням ненависті. Вчинення геноциду не може бути випадковим [7].

Вчені прослідковують певні відмінності поняття геноциду в міжнародному праві та КК України. На думку А. В. Лапкіна першу відмінність можна виявити у вживанні різних понять, зокрема і міжнародних документах застосовується поняття «вбивство», а в КК України – «позбавлення життя», причому в інших статтях КК України в таких випадках застосовують поняття «вбивство» [16, с. 232]. Науковець відмічає рівнозначність вказаних понять, проте формулювання «вбивство» більше відповідає змісту вказаного злочину.

Заподіяння тілесних ушкоджень чи психічного розладу при вчиненні геноциду.

Наступна термінологічна відмінність наявна у використанні поняття «заподіяння тяжких тілесних ушкоджень» в КК України для пояснення «заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу» в міжнародному понятті геноциду. Постає запитання чи насправді однакові два вказані формулювання. Якщо проаналізувати за наявністю загрози для життя людини, в обох випадках вказана загроза наявна. Проте, інша частина формулювання містить поняття «заподіяння психічного розладу», яке не відноситься до наслідків тяжких тілесних ушкоджень, які передбачають можливість настання психічної хвороби, а не психічного розладу, що відповідно до позиції вчених становлять різні поняття. Пояснення цієї позиції підтверджується застосуванням поняття «психічних розлад» у «Міжнародній класифікації хвороб», що наштотує на думку необхідності внесення змін до КК України в частині заміни поняття «психічна хвороба» на «психічний розлад», яке буде відповідати формулюванню в міжнародних документах і зменшить проблеми у кваліфікації спричинення тяжких тілесних ушкоджень при вчиненні геноциду [16, с. 232–233].

Вказана поведінка може включати катування, згвалтування, сексуальне насильство чи нелюдське або принижуюче гідність поводження, проте не обмежується визначеними діями [22, с. 74].

В значенні міжнародного права вказано серйозні тілесні ушкодження при вчиненні геноциду, в КК України поняття звужене – тяжкі тілесні ушкодження. В КК України уточнено поняття підбурювання до геноциду, а саме публічні заклики до геноциду, виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження [23, с. 93].

Вчені наголошують на вузькому характері визначення, що не дозволяє притягнути до відповідальності винних за геноцид. Федуллова С. О. цілком виправдано вказує на проблемні питання

Конвенції ООН: «виключає цільові політичні та соціальні групи; визначення обмежується прямими діями проти людей і виключає дії проти середовища, яке їх підтримує, або їхньої культурної самобутності; довести намір поза розумним сумнівом надзвичайно важко; немає жодного зведення міжнародного права, щоб роз'яснювало параметри конвенції (хоча це змінюється, оскільки трибунали ООН з військових злочинів висувають обвинувачення); складність визначення чи вимірювання та встановлення кількості смертей, що дорівнює геноциду» [24, с. 40].

Відносно посягання у Конвенції розрізняють закінчений злочин геноцид та інші прояви злочинних намірів: змова з метою здійснення геноциду, пряме і публічне підбурювання до здійснення геноциду, замах на здійснення геноциду, співучасть у геноциді [2].

В. В. Сокурєнко правильно відмічає, що вчинений Росією геноцид не тільки фізичне знищення соціальної групи, як прийнято в розумінні норм міжнародного права, а широкий спектр свого прояву [15, с. 28].

Злочин геноцид проявляється у фізичному знищенні українського народу та/або знищення національно-культурної ідентичності. Цікаву пропозицію висловлює Ю. В. Орлов з приводу проявів геноциду в трьох складових:

– популіцид – фізичне знищення українського народу при здійсненні масових вбивства цивільного населення;

– ідентоцид – негативний вплив на національно-культурну ідентичність українського народу, який може проявлятися у поширенні стандартів освіти іншої держави на тимчасово окупованих територіях, заборону використання української мови, книг та ідеологічного спрямування, політичну пропаганду, застосування незаконного позбавлення волі, переміщення громадян, зокрема дітей за кордон;

– урбіцид – знищення міст, в яких перебувають соціокультурні простори. В містах знищуються центри культури, освіти, мистецтва, виробництва, комунікації, інфраструктури [15, с. 28–29].

Злочин геноциду потребує надання захисту фізичному та соціальному існуванню групи. Проявами другого варіанту можна називати виселення членів групи з місця постійного проживання, знищення самосвідомості, самоідентифікації, знищення еліти групи [25, с. 156].

Психічний розлад можуть спричинити умови, в яких люди перебувають при авіаударах чи артилерійських обстрілах, зокрема непристосовані підвали, відсутність опалення, відсутність ліків

та продуктів харчування. Всі названі фактори зумовили в людей постійне відчуття страху [26].

Навмисне створення для групи таких умов життя, які націлені на повне чи часткове фізичне її знищення. Виникає необхідність розкриття змісту формулювання «створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення», що може передбачати позбавлення групи ресурсів, які необхідні для забезпечення їхнього життя. Вказане поняття достатньо широко можна трактувати, зокрема для різних груп населення, наприклад відносно хворих в лікарнях, які залежні від постійного медичного забезпечення і лікування – фізичне знищення може наступати з моменту знищення можливості до лікування та врятування життя цієї групи людей.

Випадки створення умов життя, направлені на знищення населення держави часто супроводжуються блокадою населеного пункту, знищення інфраструктури, зокрема відсутність тепла, світла, води, необхідних для життя людей засобів (їжі, ліків, побутових продуктів). У таких умовах правильно відмічає Максименко Н. В. та Балацька В. С., що голод використовують як засіб війни. Фізичне знищення народу супроводжується посяганням на історичні та культурні пам'ятки [27].

Міри, розраховані на запобігання дітородіння в середовищі такої групи. Наступним проявом геноциду за КК України називають скорочення або запобігання дітонародження в групі. На відміну від КК України в міжнародному документі визначено «заходи, розраховані на запобігання дітонародження в середовищі такої групи». Відповідно, постає питання чи запобігання дітонародження може бути повним або частковим. Якщо повним, то формулювання цього поняття в КК України відмінне від міжнародного, а якщо часткове, то в КК України визначене уточнення – повне або часткове можна розуміти, як скорочення нормального дітонародження. Адже, на тимчасово окупованих територіях навіть під час вчинення геноциду і появи запобігання дітонародження все одно народжувалися діти, проте не в такій кількості, як при нормальному житті без вчинення цього злочину. Кваліфікація злочину відбувається при впливі скорочення дітонародження на винищення певної групи [16, с. 233-234].

Насильницька передача дітей із однієї групи в іншу. Відома інформація про вивезення дітей з міст України в Російську Федерацію, зокрема передача до лікарень, а пізніше в гуманітарні штаби. Пришвидшило процес вивезення дітей

прийняття офіційних документів державою агресором про спрощений порядок набуття громадянства та всиновлення дітей. Людмила Денисова відмічає, що на початку війни вивезено значну кількість дітей-сиріт та дітей, чий батьки позбавлені батьківських прав, ці діти передані в російські прийомні родини [26].

В період війни відносно дітей вчиняється велика кількість насильницьких дій. Вчені до таких відносять: незаконне переміщення дітей, поміщення дітей у фільтраційні табори і розлучення з батьками, катування, зґвалтування, вбивства, залишення дітей без опіки, залучення або вербування дітей до збройних угруповань [28, с. 328–329].

Важливо проаналізувати проблему великої кількості потерпілих дітей в період війни. За відомостями прес-служба Офісу Генпрокурора у Telegram на 9 травня 2023 року 480 дітей загинули та понад 967 отримали поранення. Причому, з кожним днем кількість потерпілих дітей постійно зростає, відповідно найбільше потерпілих дітей виявлено в Донецькій, Харківській, Київській, Херсонській, Запорізькій, Миколаївській, Чернігівській, Дніпропетровській, Луганській областях.

Наявна інформація свідків, зокрема найманців «Вагнер» про злочини проти дітей в нашій державі. Учасники цього формування повідомили про деталі злочинів, наприклад вбивства дітей, розстріли неповнолітніх 10–15 років, 17 років [29, с. 15].

В перший рік війни наша держава встановила, що до РФ депортовано 19 544 дітей (причому відомо про приблизні місця їх вилучення та наступного проживання). В Офісі омбудсмена називають значно більшу кількість депортованих дітей – сто п'ятдесят тисяч [30, с. 4].

Можна погодитися з О. Симоненко, який пояснює, що кількість депортованих дітей важко визначити з низки причин. Перш за все, до таких причин потрібно віднести продовження бойових дій на частині території держави, наступне – окупація певних територій, вагомою причиною виступає перешкоджання для отримання інформації агресором про депортованих дітей [30, с. 4]. Найактивніше відбувалася депортація дітей перші місяці війни, до вересня 2022 р. [30, с. 7].

Депортацію дітей засудили 49 держав, зокрема Албанія, Німеччина, Грузія, Нова Зеландія, Північна Македонія, Норвегія, Велика Британія [30, с. 9–10].

Депортація дітей будучи проявом геноциду набула великих масштабів, а її прояви та проведення свідчать про підготовку держави агресора

до злочину, ідеологічне підґрунтя, приховання інформації про подальше перебування депортованих дітей.

Висновки. При порівнянні міжнародного права та Кримінального кодексу України в питанні правового регулювання геноциду можна дійти висновку про однакове розуміння змісту цього злочину. Виникає запитання відносно перспектив правового регулювання кримінальної відповідальності за вчинення геноциду, вдосконалення правового регулювання геноциду для ефективності застосування норм права на практиці, визначення механізму притягнення винних у вчиненні геноциду до кримінальної відповідальності.

Перспективи подальших розвідок пов'язані з дослідженням правового регулювання запобігання вчинення геноциду, перспектив вдосконалення правового регулювання злочину геноцид в Кримінальному кодексі України, вивчення історичних аспектів геноциду та впливу на значення вказаного поняття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 23.05.2024).
2. Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р. Prevent Genocide International. URL: <http://www.preventgenocide.org/ua/konventsia.htm> (дата звернення: 23.05.2024).
3. Md. Hasnath Kabir Fahim (2022). Rethinking Genocidal Intent: An Interpretation under the International Law and the Jurisprudence of International Criminal Tribunals. *Lex Publica*. Vol. 9, No. 1. Pp. 58–78.
4. Антонович М. М. Проблеми ефективності конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього. *Проблеми ефективності міжнародного права*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції 29 березня 2013 року / Київ. авіац. ун-т, Каф. міжнародного права. Київ: [Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України], 2013. С. 12–18.
5. Ярмол Л. Порушення прав людини в Україні в умовах війни. *Незалежність України: права людини та національна безпека*: збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 20 травня 2022 року) / Національний університет «Львівська політехніка»; упоряд. Л. В. Ярмол. Львів: Галицька видавнича спілка, 2022. С. 91–94.
6. Пивовар М., Лебідь К. Геноцид ХХІ століття у контексті війни в Україні. *Незалежність України: права людини та національна безпека*: збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 20 травня 2022 року) / Національний університет «Львівська політехніка»; упоряд. Л. В. Ярмол. Львів: Галицька видавнича спілка, 2022. С. 288–291.
7. Іліка М. Геноцид українського народу – злочин, що підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. URL: <https://law.chnu.edu.ua/henotsydu-ukrainskoho-narodu-zlochyn-pidpadaie-pid-mks/>
8. Жук І. В. Деякі питання кваліфікації злочину геноциду в контексті російсько-української війни. 13.10.2023. URL: https://www.lex-line.com.ua/?Go=full_article&id=3688
9. Максименко Н., Клімічева Н. Правовий аналіз хронологічних подій повномасштабного військового вторгнення в Україну Російською Федерацією. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності*: збірник матеріалів засідання № 2 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 24 червня 2022 р.). Кропивницький: ТОВ «Центрально-Українське видавництво», 2022. С. 76–79.
10. Антонович М. М. Проблема визначення злочину геноциду в міжнародному праві та його застосування до голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2008. Том 77. С. 61–65.
11. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» від 14 квітня 2022 року № 2188-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>
12. Албул С. Геноцид – злочини ХХІ століття. 18.04.2022. URL: <http://oduv.edu.ua/news/геноцид-злочини-ххi-столiття/>
13. Пояснювальна записка до Постанови Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>
14. Чістякова І. М. Війна в Україні як апофеоз тероризму в Європі. Геноцид української нації як прояв тероризму. *Транскордонне співробітництво в умовах збройних конфліктів*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 27 січня, 2023 р.). м. Одеса, 2023. С. 79–81.
15. Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри: монографія / Ю. В. Орлов; Кримінол. асоц. України. Харків, Право, 2023. 252 с.
16. Лапкін А. В. Проблеми кваліфікації злочину геноциду. *Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні*: матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. упоряд. та заг. ред.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; Нац. шк. суддів України; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права»; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків: Право, 2022. С. 231–236.
17. Кухта М., Богів Я. Воєнна агресія Російської Федерації проти України в контексті міжнародного гуманітарного права. *Незалежність України: права людини та національна безпека*: збірник матеріалів

- лів Другої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 20 травня 2022 року) / Національний університет «Львівська політехніка»; упоряд. Л. В. Ярмол. Львів : Галицька видавнича спілка, 2022. С. 305–308.
18. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. Відомості Верховної Ради України. 2001, № 25–26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 20.05.2024).
 19. Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій / упорядники: д.і.н., проф. А. Киридон, к.і.н., доц. А. Іваненко; за заг. ред.: д.і.н., проф. А. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. Вип. 1. 352 с.
 20. Ребриш Р. І. Геноцид як злочин проти безпеки людства за міжнародним кримінальним правом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Серія право. Випуск 41. Том 2. С. 127–129.
 21. Герасименко М. М. Деякі аспекти притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення геноциду. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 3 (13). С. 130–136.
 22. Хаустова М. Г. та Федоровська М. А. Сутність поняття злочину геноциду в міжнародному праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 73–76.
 23. Сотула О. Преступлення міжнародної юрисдикції и преступления против жизни: соотношение и проблемы квалификации. *Leges si viata*. 2016. № 1. С. 92–94.
 24. Федулова С. О. Проблеми правової кваліфікації злочину геноциду. *Наука, технології, інновації*. 2022. № 3. С. 39–43.
 25. Гнатівський М. Російсько-українська війна. Енциклопедичний глосарій. Упорядники: д.і.н., проф. А. Киридон, к.і.н., доц. А. Іваненко; за заг. ред.: д.і.н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. Вип. 1. 352 с.
 26. Про підхід до обґрунтування кваліфікації геноциду, скоєного російськими військами після 24 лютого 2022 року. URL: <https://t4rua.org/1123>
 27. Максименко Н. В., Балацька В. С. Геноцид українського народу під час російського повномасштабного вторгнення. *Модернізація вітчизняної правової системи в умовах світової інтеграції* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кропивницький, 23–24 червня 2022 р. / за заг. ред. Б. Р. Стецюка. Кропивницький : ЛА НАУ, 2022. С. 144–146.
 28. Цебенко С. Порушення прав людини під час збройної агресії Росії проти України. *Незалежність України: права людини та національна безпека* : збірник матеріалів Другої міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 20 травня 2022 року) / Національний університет «Львівська політехніка»; упоряд. Л. В. Ярмол. Львів : Галицька видавнича спілка, 2022. С. 327–331.
 29. Басиста І. В. Перспективи притягнення до відповідальності за порушення прав дітей в Україні та злочини щодо дітей, скоєні російськими загарбниками під час широкомасштабної війни, розв'язаної Росією 24 лютого 2022 року (співро- бітництво із міжнародним кримінальним судом). *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період* : матеріали наукового семінару (23 червня 2022 р.) / упор. Д. Є. Забзалюк, М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, Н. Я. Лепіш. Львів : ЛьвДУВС, 2023. С. 13–17.
 30. Симоненко О. Депортація українських дітей РФ та механізми їх повернення до України. *Громадська думка про правотворення*. Інформаційно-аналітичний бюлетень на базі оперативних матеріалів. 2023. № 8 (250). С. 4–12.

REFERENCES:

1. Konstytutsiia Ukrainy pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141. [The Constitution of Ukraine was adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 1996. No. 30. Art. 141]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (viewed: 23.05.2024). [in Ukrainian].
2. Konventsiiia pro zapobihannia zlochynu henotsydu i pokarannia za noho vid 9 hrudnia 1948 r. Prevent Genocide International. [Convention on the Prevention of the Crime of Genocide and its Punishment of December 9, 1948]. Retrieved from: <http://www.preventgenocide.org/ua/konventsia.htm> (viewed: 23.05.2024).
3. Md. Hasnath Kabir Fahim (2022). Rethinking Genocidal Intent: An Interpretation under the International Law and the Jurisprudence of International Criminal Tribunals. *Lex Publica*. Vol. 9, No. 1, 58–78.
4. Antonovych, M. M. (2013). Problemy efektyvnosti konventsii pro zapobihannia zlochynovi henotsydu i pokarannia za noho. [Problems of the effectiveness of the convention on the prevention of the crime of genocide and its punishment]. *Problemy efektyvnosti mizhnarodnoho prava: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 29 bereznia 2013 roku* / Kyiv. aviats. un-t, Kaf. mizhnarodnoho prava. Kyiv : [In-t derzhavy i prava im. Koretskoho, V. M. NAN Ukrainy], 12–18. [in Ukrainian].
5. Yarmol, L. (2022). Porushennia prav liudyny v Ukraini v umovakh viiny. [Violation of human rights in Ukraine during the war]. *Nezalezhnist Ukrainy: prava liudyny ta natsionalna bezpeka: zbirnyk materialiv Druhoi mizhnarodnoi naukovo- praktychnoi konferentsii* (Lviv, 20 travnia 2022 roku) / Natsionalnyi universytet «Lvivska politekhnika»; uporiad. Yarmol, L. V. Lviv : Halytska vydavnycha spilka, 91–94. [in Ukrainian].
6. Pyvovar, M., Lebid, K. (2022). Henotsyd XXI stolittia u konteksti viiny v Ukraini. [Genocide of the 21st century in the context of the war in Ukraine]. *Nezalezhnist Ukrainy: prava liudyny ta natsionalna bezpeka: zbirnyk materialiv Druhoi mizhnarodnoi naukovo- praktychnoi konferentsii* (Lviv, 20 travnia 2022 roku) / Natsionalnyi universytet «Lvivska politekhnika»; uporiad. Yarmol, L. V. Lviv : Halytska vydavnycha spilka, 288–291. [in Ukrainian].

7. Ilika, M. Henotsyd ukrainskoho narodu – zlochyn, shcho pidpadaie pid yurysdyktsiiu Mizhnarodnoho kryminalnogo sudu. [The genocide of the Ukrainian people is a crime that falls under the jurisdiction of the International Criminal Court]. Retrieved from: <https://law.chnu.edu.ua/henotsyd-ukrainskoho-narodu-zlochyn-pidpadaie-pid-mks/> [in Ukrainian].
8. Zhuk, I. V. (2023). Deiaki pytannia kvalifikatsii zlochynu henotsydu v konteksti rosiisko-ukrainskoi viiny. October, 13. [Some issues of the qualification of the crime of genocide in the context of the Russian-Ukrainian war]. Retrieved from: https://www.lex-line.com.ua/?Go=full_article&id=3688 [in Ukrainian].
9. Maksymenko, N., Klimicheva, N. (2022). Pravovyi analiz khronolohichnykh podii povnomashtabnoho viiskovoho vtorhnennia v Ukrainu Rosiiskoiu Federatsiieiu. [Legal analysis of the chronological events of the full-scale military invasion of Ukraine by the Russian Federation]. *Aktualni pytannia vdoshkonalennia sudovo-ekspertnoi ta pravookhoronnoi diialnosti*: zbirnyk materialiv zasidannia № 2 postiino diiuchoi Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii (m. Kropyvnytskyi, 24 chervnia 2022 r.). Kropyvnytskyi : TOV «Tsentralno-Ukrainske vydavnytstvo», 76–79. [in Ukrainian].
10. Antonovych, M. M. (2008). Problema vyznachennia zlochynu henotsydu v mizhnarodnomu pravi ta yoho zastosuvannia do holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini. [The problem of defining the crime of genocide in international law and its application to the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. *Naukovi zapysky. Yurydychni nauky*. Tom 77, 61–65. [in Ukrainian].
11. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vchynennia Rosiiskoiu Federatsiieiu henotsydu v Ukraini» vid 14 kvitnia 2022 roku № 2188-IX. [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Perpetration of Genocide by the Russian Federation in Ukraine» dated April 14, 2022 No. 2188-IX]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text> [in Ukrainian].
12. Albul, S. (2022). Henotsyd – zlochyny XXI stolittia. [Genocide is a crime of the 21st century]. April, 18. Retrieved from: <http://oduvs.edu.ua/news/henotsyd-zlochyny-khkhki-stolittia/> [in Ukrainian].
13. Poiasniuvalna zapyska do Postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro vchynennia Rosiiskoiu Federatsiieiu henotsydu v Ukraini». [Explanatory note to the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine «On the Russian Federation committing genocide in Ukraine»]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text> (viewed: 23.05.2024). [in Ukrainian].
14. Chistiakova, I. M. (2023). Viina v Ukraini yak apofeoz terorizmu v Yevropi. Henotsyd ukrainskoi natsii yak proiav terorizmu. [The war in Ukraine as the apotheosis of terrorism in Europe. Genocide of the Ukrainian nation as a manifestation of terrorism]. *Transkordonne spivrobitnytstvo v umovakh zbroinykh konfliktiv* : materialy kruhloho stolu (m. Odesa, 27 sichnia, 2023 r.). m. Odesa, 79–81. [in Ukrainian].
15. Orlov, Yu. V. (2023). Zlochynnist i protydiia yii v umovakh viiny: kryminalno-pravovyi ta kryminolohichni vymiry: monohrafiia [Crime and its counteraction in the conditions of war: criminal law and criminological dimensions: monograph]. Orlov, Yu. V. ; Kryminol. asots. Ukrainy. Kharkiv, Pravo, 252. [in Ukrainian].
16. Lapkin, A. V. (2022). Problemy kvalifikatsii zlochynu henotsydu. [Problems of qualifying the crime of genocide]. *Kryminalno-pravovi vidpovidi na vyklyky voienmoho stanu v Ukraini* : materialy mizhnar. nauk. konf., m. Kharkiv, 5 trav. 2022 r. / uporiad. ta zah. red. : Baulin, Yu. V., Ponomarenko, Yu. A.; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho; Nats. shk. sddiv Ukrainy; Hromad. orh. «Vseukr. asots. krymin. prava» ; NDI vyvch. problem zlochynnosti im. akad. Stashysa, V. V. Kharkiv : Pravo, 231–236. [in Ukrainian].
17. Kukhta, M., Bohiv, Ya. (2022). Voienna ahresiiia Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy v konteksti mizhnarodnoho humanitarnoho prava. [Military aggression of the Russian Federation against Ukraine in the context of international humanitarian law]. *Nezalezhnist Ukrainy: prava liudyny ta natsionalna bezpeka* : zbirnyk materialiv Druhoi mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii (Lviv, 20 travnia 2022 roku) / Natsionalnyi universytet «Lvivska politehnika»; uporiad. Yarmol, L. V. Lviv : Halytska vydavnycha spilka, 305–308. [in Ukrainian].
18. Kryminalnyi kodeks Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2001, № 25–26, st.131. [Criminal Code of Ukraine dated April 5, 2001. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2001, No. 25–26, Art. 131]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (viewed: 20.05.2024) [in Ukrainian].
19. Rosiisko-ukrainska viina. Entsyklopedychni hlosarii [Russian-Ukrainian war. Encyclopedic glossary]. Uporiadnyky: d.i.n., prof. A. Kyrydon, k.i.n., dots. Ivanenko, A.; za zah. red.: d.i.n., prof. Kyrydon, A. Kyiv : Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychno vydavnytstvo», 2024. Vyp 1, 352. [in Ukrainian].
20. Rebrysh, R. I. (2016). Henotsyd yak zlochyn proty bezpeky liudstva za mizhnarodnym kryminalnym pravom. [Genocide as a crime against the security of humanity under international criminal law]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu*. Seriiia pravo. Vypusk 41. Tom 2, 127–129. [in Ukrainian].
21. Herasymenko, M. M. (2020). Deiaki aspekty pryti-ahennia do kryminalnoi vidpovidalnosti za vchynennia henotsydu. [Some aspects of prosecution for committing genocide]. *Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*. № 3 (13), 130–136. [in Ukrainian].
22. Khaustova, M. H., Fedorovska, M. A. (2019). Sutt-nist poniattia zlochynu henotsydu v mizhnarodnomu pravi. [The essence of the concept of the crime of genocide in international law]. *Porivnialno-analitychne pravo*. № 1, 73–76. [in Ukrainian].
23. Sotula, O. (2016). Prestuplenia mezhdunarodnoi yurysdyktsyy y prestuplenia protyv zhyzny: soot-noshenye y problemy kvalyfykatsyy. [Crimes and International Jurisdiction and Crimes Against Life:

- Correlation and Qualification Problems]. *Legesi viata*. № 1, 92–94. [in Ukrainian].
24. Fedulova, S. O. (2022). Problemy pravovoi kvalifikatsii zlochynu henotsydu. [Problems of legal qualification of the crime of genocide]. *Nauka, tekhnolohii, innovatsii*. № 3, 39–43. [in Ukrainian].
 25. Hnatovskyi, M. (2024). Rosiisko-ukrainska viina. Entsyklopedychnyi hlosarii / [Russian-Ukrainian war. Encyclopedic glossary]. Uporiadnyky: d.i.n., prof. Kyrydon, A., k.i.n., dots. Ivanenko, A.; za zah. red.: d.i.n., prof. Kyrydon, A. Kyiv: Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychnye vydavnytstvo». Vyp. 1, 352. [in Ukrainian].
 26. Pro pidkhid do obgruntuvannia kvalifikatsii henotsydu, skoienoho rosiiskymy viiskamy pislia 24 liutoho 2022 roku. [On the approach to justifying the qualification of genocide committed by Russian troops after February 24, 2022]. Retrieved from: <https://t4pua.org/1123> [in Ukrainian].
 27. Maksymenko, N. V., Balatska, V. S. (2022). Henotsyd ukrainskoho narodu pid chas rosiiskoho povnomasshtabnoho vtorhnennia. [The genocide of the Ukrainian people during the Russian full-scale invasion]. *Modernizatsiia vitchyznianoï pravovoi systemy v umovakh svitovoi intehratsii*: Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Kropyvnytskyi, 23-24 chervnia 2022 r. / za zah. red. Stetsiuka, B. R. Kropyvnytskyi: LA NAU, 144–146. [in Ukrainian].
 28. Tsebenko, S. (2022). Porushennia prav liudyny pid chas zbroinoi ahresii Rosii proty Ukrainy. [Violation of human rights during Russia's armed aggression against Ukraine]. *Nezalezhnist Ukrainy: prava liudyny ta natsionalna bezpeka*: zbirnyk materialiv Druhoi mizhnarodnoi naukovo- praktychnoi konferentsii (Lviv, 20 travnia 2022 roku). Natsionalnyi universytet «Lvivska politehnika»; uporiad. Yarmol, L. V. Lviv: Halytska vydavnycha spilka, 327–331. [in Ukrainian].
 29. Basyta, I. V. (2023). Perspektyvy prytiahnennia do vidpovidalnosti za porushennia prav ditei v Ukraini ta zlochyny shchodo ditei, skoieni rosiiskymy zaharbynkamy pid chas shyrokomasshtabnoi viiny, rozviazanoi Rosiieiu 24 liutoho 2022 roku (spivrobotnytstvo iz mizhnarodnym kryminalnym sudom). [Prospects of prosecution for violations of children's rights in Ukraine and crimes against children committed by Russian invaders during the large-scale war launched by Russia on February 24, 2022 (cooperation with the International Criminal Court)]. *Konstytutsiini prava i svobody liudyny ta hromadianyna v umovakh viiny ta pisliavoiennyi period*: materialy naukovooho seminaru (23 chervnia 2022 r.) / upor. Zabzaliuk, D.Ie., Kovaliv, M. V., Havryltsiv, M. T., Lepish, N. Ya. Lviv: LvDUVS, 13–17. [in Ukrainian].
 30. Symonenko, O. (2023). Deportatsiia ukrainskykh ditei RF ta mekhanizmy yikh povernennia do Ukrainy. [Deportation of Ukrainian children from the Russian Federation and mechanisms for their return to Ukraine]. *Hromadska dumka pro pravotvorennia*. Informatsiino-analitychnyi biuletyn na bazi operatyvnykh materialiv. № 8 (250), 4–12. [in Ukrainian].